

האם 'אנו באנו ארצה' רק כדי להפריח את השממה או גם ליצור עם יהודי חדש

גדעון ביגר

* הכותב פרופסור בחוג לגיאוגרפיה, אוניברסיטת תל אביב.

נושא עיגון זכויות בקרקע התפתח מאז אמצע המאה ה-19 במרחב הקרוי 'ארץ ישראל' ו'מדינת ישראל', בצורה שונה מזו שאנו מכירים במקומות אחרים בעולם. כיום, לאחר שנים רבות מאד של התיישבות יהודית, אנחנו מצויים במצב בעייתי ייחודי.

"ברוב הקרקעות שורכשו לפני קום המדינה מה שבעצם נקנה' היה זכויות חכירה; כך, למשל, הראשונים שקנו את אדמות בתח-תקווה רכשו רק זכויות חכירה בקרקע של השלטון".

תחום זכויות האדם על הקרקע ב'ארץ ישראל' התפתח כתוצאה משילוב של ארבע תפיסות עולם שונות באשר לבעלויות על הקרקע:

התפיסה הראשונה, המקובלת גם בעולם, מחשיבה קודם כל את זכותו של האדם שקונה את הקרקע, מקבל אותה, או רוכש את הבעלות עליה בכל דרך - אם בכיבוש, אם בהענקה, אם במתנה. ההתייחסות המרכזית לנושא על פי התפיסה הזאת, במשך כל ההיסטוריה, היא שהבעלות הפרטית המלאה של האדם על הקרקע מאפשרת לו לעשות בה כרצונו, לעבד אותה עיבוד חקלאי, לבנות עליה, להחכיר אותה, להשכיר אותה, או להשאיר אותה כאדמת בור.

במערכת היהודית, ראוי להזכיר, קיימת גירסה שונה בהקשר זה ולפיה קרן קימת, התנועה הציונית, הפכה את הבעלות על הקרקע לסמל, לסיסמה, בצורה שונה לחלוטין מגישת המקור, ולפיה הארץ (הקרקע) לא תימכר לצמיתות זאת על בסיס המקורות 'כי לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עמי'.

התפיסה השניה היא היהודית. מי שקורא את מה שנכתב במקורות ומבין את משמעותו רואה שההתייחסות שם שונה לחלוטין ממה שמקובל כיום בפועל. במקורות מודגשת הבעלות הפרטית של האנשים על הקרקע ומוסבר כי אדם שקיבל את הקרקע - בזמן חלוקת הארץ

לנחלות השבטים - אך מכל מיני סיבות נאלץ למכור אותה, קרקע זו לא תימכר לצמיתות ובסופו של דבר, בשנת היובל, היא תחזור אליו, כי זכויותיו על הקרקע קיימות וקבועות, כמעט קבועות לעולם. זהו בעצם המקור הראשוני של ההלכה הכתובה בתורה. אבל זו לא המציאות בפועל. התנועה הציונית הפכה את המשמעות ובעצם אמרה: הקרקע לא תימכר לצמיתות. כלומר, אי אפשר למכור קרקע השייכת לאומה או קרקע לאומית.

התפיסה השלישית היא זו של החקיקה העות'מנית היורשת מהחקיקה המוסלמית וממסורות קודמות. על פי תפיסה זו, שבייסודה ההתייחסות לפירוש לא מדוייק של הפסוק המקראי, הקרקע היא רכושו של האל והוא מעניק, בצורה זאת או אחרת, את זכות השימוש בקרקע, לנציגו עלי אדמות - החליף, שהוא הדמות הדתית, יותר מאשר הסולטן (אף כי ברוב המקרים המודבר באותו אדם), שהוא הדמות האדמיניסטרטיבית. הנציג הזה מעניק לבני האדם את הזכות להשתמש בקרקע בצורה של חכירה, שתמורתה ותמורת השימוש בקרקע יש לשלם מסי מעשר שברבות הימים הפכו למסים גבוהים. תמציתו של הרעיון המרכזי הייתה: הקרקע שייכת לסולטן והוא, כנציגו של האל, מעניק זכויות שימוש. אבל לכלל הזה היו גם חריגים. ידוע כי היו קרקעות - פרט לקרקעות של ההקדשים וקרקעות ציבוריות - שהיו פרטיות, בעיקר כאשר היה מדובר במבנים במרכזי ערים או במספר חלקות חקלאיות קטנות שניתנו למי שהשלטון היה חפץ ביקרו, במעמד של קרקע בבעלות מלאה. פרט לחריגים אלה השלטון לא התערב בנעשה בקרקע, למעט תקנה אחת שאף שהיא ידועה ראוי להזכיר אותה, כי גם אנחנו, בישראל, משתמשים בה בשאלות לגבי הבעלויות על הקרקע, במערכות היחסים של האוכלוסיות השונות בארץ, ואולי גם בנושא של קרקעות הקיבוצים והמושבים. המדובר בתקנה שעניינה בכך שקרקע שנחכרה ומסיבות שונות איננה מעובדת שלוש או ארבע שנים, מי שמחזיק בזכות החכירה מאבד את הקרקע, או נכון יותר את זכות החכירה והקרקע חוזרת אל השלטון שיכול לעשות בה כרצונו. עם זאת יש להזכיר שקיים גם הצד האחר של התקנה הזאת, שאותו שוכחים לעתים, והוא: קרקע שאיננה מעובדת, שמוגדרת כקרקע 'מעוות', קרקע 'מתה', ובא אדם שמעבד את הקרקע הזאת במשך כמה שנים ומשלם 'פירות' מסים - אדם זה 'מרוויח' את זכות החכירה עליה. כלומר: התהליך עובד לשני הכיוונים, לא רק איבוד הזכות, אלא גם קבלת זכות החכירה.

מערכת התייחסות זו לזכויות השימוש בקרקע התקיימה בארץ שנים רבות מאז ראשית ההתיישבות היהודית במושבות הראשונות, ובמשך כל התקופה העות'מנית ואפילו בתקופת המנדט הבריטי. למעשה ברוב הקרקעות שנרכשו הדבר שבעצם ניקנה היה - זכויות החכירה

האם 'אנו באנו ארצה' רק כדי להפריח את השממה או גם ליצור עם יהודי חדש

בקרקע, שהרי הקרקעות האלה היו שייכות לאותו מכלול של קרקעות חקלאיות בבעלות השלטון. וזה אולי המקום הראוי לבדיקה משפטית של השאלה: כיצד, למשל, הפכו קרקעות פתח תקווה לקרקעות 'פרטיות', בשעה שבעצם לא היו 'פרטיות' כיוון שהראשונים שקנו את אדמות פתח תקווה קנו רק את זכויות חכירת הקרקע של השלטון.

**"תהליך רכישת
הקרקע על פי
התביסה הציונית
נועד להחזיר את
העם היהודי הגולה
ל'מצב נורמלי' של
עם היושב על
אדמתו ולא רק
עם של סוחרים".**

וקיימת, כמובן, גם התפיסה הרביעית, הציונית. ועל פי גישה זו הקרקע, לפי ראייתי ותפיסתי, מעולם לא הייתה יעד, אלא אמצעי. המוסדות רכשו קרקעות ונתנו אותם לחקלאים לא רק על מנת שיעבדו את הקרקע. רכישת הקרקע והושבת אנשים עליה הייתה חלק מהתכנית הציונית הרחבה שהתבטאה בעצם בשני כיוונים עיקריים: הכיוון האחד - שינוי דמותו ותדמיתו של העם היהודי על ידי הוצאתו מהערים, מהעיירות, מהכפרים, מהעיסוקים במקצועות כמו מסחר או שירותים והחזרתו למצב של 'עם נורמלי', עם שיושב על אדמתו, עם שעוסק בחקלאות, כי כך היו בנויים כל העמים, פחות או יותר, במאה התשע

עשרה. ולכן, רכישת הקרקע הייתה תנאי ראשון כדי שאותם יהודים שיגיעו לארץ ישראל יעברו את התהליך של הסוציאליזציה ושינוי המערכת החברתי שלהם. במלים פשוטות: הקרקע הייתה האמצעי ולא המטרה. גישה זו נמשכה לא רק בתקופת העלייה השלישית והרביעית וגם בתקופת המנדט, אלא היא אף המשיכה להתקיים גם במדינת ישראל, שבה חלק מהרעיון של הקמת מושבי העובדים ומושבי העולים בשנות החמישים והשישים, היה להעביר את העולים החדשים דרך המסגרת הקרקעית על מנת ליצור אזרחים טובים, נאמנים וציוניים במדינת ישראל.

הכיוון השני היה, כמובן, רכישה ואחיזה התיישבותית בקרקע, כדי להשיג טריטוריה עבור המדינה היהודית העתידית, ואחר כך שמירה על הטריטוריה הזאת. ושוב, חלק מהרעיון, בהמשך לתקנות העזות'מניות, חייב גם את עיבוד הקרקע, שהרי על פי החוק אי אפשר היה להחזיק את הקרקע אם היא לא עובדה. ולכן היישובים הועלו על הקרקע לא רק על מנת לשמור ולשמר אותה בבעלות העולם היהודי, קרן קימת או כל גוף אחר שהחזיק את הקרקע. נכון שעל פי התיאוריה הציונית, ובוודאי שעל פי האתוס הציוני, אנו באנו ארצה כדי להפריח את השממה, כדי לגדל, כדי לשנות את המבנה החברתי, אבל זאת לא הייתה המטרה

העיקרית. המטרה האמיתית הייתה לבנות את הכלים שיעזרו להבאת מה שיותר יהודים לארץ ישראל והפיכתם לעם אחר. והקרקע נתפסה כחלק מהנושא המרכזי הזה. כדי להמחיש את הרעיון אביא לדוגמא דברים שאמר אופנהיימר בקונגרס הציוני השישי, כאשר הוא דיבר על ההתיישבות הציונית ויסודותיה ועל הבעלות לצמיתות של האומה על האדמה. הוא אמר: 'אבל (האדמה) תישאר בידי עובדיה כל זמן שהם מעבדים אותה'. בהסבירו את הרעיון המרכזי תיאר כיצד ובאילו שלבים תיעשה ההתיישבות. בשלב הראשון האדמה תעובד על ידי אנשים שיהיו במעמד של שכירים. רק בשלב שני, אם ההתיישבות תצליח, האדמה תימסר לאגודה השיתופית. ואני מצטט: "האדמה, האיננוטר והבניינים ימסרו במחיר קרן ללא תוספת שתוחזר במשך זמן". כלומר, הרעיון הוא להעביר לבעלותם או לאחזקתם המלאה את 'האדמה, האיננוטר והבניינים'.

את כל התהליך ההתיישבותי של אותם ימי בראשית ליוותה האידיאולוגיה של 'קרקע הלאום' אותה הכניסה התנועה הציונית לתוך נושא הקרקעות בארץ מתוך מטרה כפולה: לחגור את כל האנשים הקשורים לנושא הציוני על ידי תרומות למפעל התחייה הלאומי היהודי בארץ ישראל. מן התרומות שייאספו לרכוש את הקרקעות ואחר כך לתת אותן לאלה שעשו בהן שימוש בפועל. ובנקודה זו אנו נכנסים לתחום של 'פעולה לטובת הכלל ולטובת העם היהודי'.

מבחינה היסטורית זו בדיוק אחת השאלות המרכזיות שהעם היהודי דן בהן לפני מאה שנה וממשיך לדון בהן היום: מה זו בעצם פעולה למען הכלל, או למען העם היהודי, ומי הוא זה שקובע מה הגדרתה ומהותה של 'הפעולה' הזו. ובהקשר הזה השאלה היותר מדויקת היא האם טובת הכלל היא טובתו של כל פרט מהכלל, או האם מדובר רק בטובתו של הכלל. מנקודת הראות של המערכת הארגונית פירוש הדבר היה להחזיק בידה את המשאבים. זאת מפני שכדי לפתח מרחב לצורכי המדינה שבדרך, דרושה אחזקה ושליטה בשלושה משאבים מרכזיים: האחד הוא המרחב הקרקעי, השני הוא האנשים והשלישי - התקציבים. את המטרות האלה ניסתה התנועה הציונית להשיג במשך כל תולדותיה, והצליחה בכך בעיקר עם קום המדינה, כאשר המדינה החזיקה בידה - לרגע ממושך למדי - את כל הקרקע, את כל כוח האדם (העולים) שאפשר היה וליישב אותו בכל מקום שרצו, וגם את רוב המשאבים הכספיים, שמקורם במיסוי, מגביות ועוד.

האם 'אנו כאנו ארצה' רק כדי להפריח את השממה או גם ליצור עם יהודי חדש

ניסוח מטרת חברתיות ומדינתיות משתנה לאורך ההיסטוריה ומנקודות ראות שונות בזמנים שונים הרבה פעמים המטרות נראות אחרת. באותם ימי התיישבות המטרות היו ברורות ולכן אף אחד לא אמר במלים מפורשות 'מה צריך לעשות בקרקע', פרט אולי למשפטנים ואחרים שעסקו בנושא מן הבחינה מקצועית. אף אחד לא העלה על דעתו באותם ימים את המחשבה שאולי יגיע זמן ושוב לא יעבדו את הקרקע. התפיסה המרכזית לא הייתה מתן הקרקע על מנת שיעבדו אותה, אלא על מנת שיחזיקו בה.

הבעיות שאנחנו ניצבים בפניהן היום בתחום השימוש בקרקע, הן לגבי צורת ההחזקה והן לגבי מטרת השימוש, ראויות בהחלט לדיון ציבורי. אבל דווקא בלחץ ימי המאבקים על 'חלוקת משאבי הלאום' חשוב לזכור שהבעיות נוצרו במהלך שנים רבות ולכן גם הפתרון האמיתי והנכון שלהן יוכל להימצא רק במהלך ההיסטוריה.